

⁸ Покровська Є. Ф. Кургани IV ст. до н. е. біля Холодного Яру поблизу м. Сміли.— Археологія, 1957, вип. 10, с. 70.

⁹ Артамонов М. И. Археологические исследования..., с. 135.

¹⁰ Лагодовська О. Ф., Виезжев Р. І., Копилов Ф. Б. Кургани скіфського часу у с. Курилівці, с. 17—20.

Б. И. ЛОБАЯ

Курганы скифского времени на Винничине

Резюме

В 1973—1974 гг. экспедиция Винницкого областного краеведческого музея производила раскопки курганов на могильнике скифского времени возле с. Мизяков Калиновского района. Могильник расположен на ровной местности, в лесу и насчитывает более 30 курганов, из которых пять исследовала экспедиция, а один был разрушен траншеями кладонскателей. Курганы могильника, небольшие по размерам (до 1,5 м высотой и диаметром до 13 м), принадлежали местному населению. Для погребального обряда характерны трупоположения, ориентированные на север—юг в небольших по размерам и неглубоких прямоугольных могилах деревянно-столбовой конструкции.

Погребальный инвентарь представлен железным наконечником копья, железными, бронзовыми и серебряными булавками с посоховидными и гвоздевидными головками, бронзовыми браслетами, стеклянными и пастовыми бусинами, бронзовыми подвесками, из которых одна подгорцевского типа.

В. С. ДРАЧУК

Бронзові дзеркала з колекції Дніпропетровського державного історичного музею

В останні роки особливий інтерес викликають питання розвитку та інтерпретації тамгового орнаменту. Відомо, що поняття «орнамент» взагалі тлумачиться як оздоблення, художнє оформлення певної речі. За своїм стилем він є тією чи іншою системою закономірного поєднання геометричних або стилізованих зображень, а його характер залежить як від матеріалу, форми і призначення оздоблювальної речі, так і від техніки виконання самого орнаменту. Тамга — символічний знак власності у родовому суспільстві, який спочатку вказував на родову власність, а з часом — на сімейну та особисту. Звідси зрозуміло, що тамговий орнамент поєднував декоративні функції з символікою тамгових знаків.

У цій статті досліджуються дзеркала сарматів Північного Причорномор'я (рис. 1; 2, 1, 2), а також дзеркала кочівників на території Півдня України домонгольського періоду (рис. 2, 3—6). Ці вироби погано збережені, публікуються вперше. Місце знахідки невідоме.

Ще наприкінці минулого століття орнамент на дзеркалах привернув увагу дослідників, але довгий час розглядався як простий геометричний візерунок¹. Лише у 1959 р. Е. І. Соломонік висловила припущення, що серед симетрично розміщених елементів зображень на багатьох дзеркалах використано символічні знаки².

Реконструкція орнаментальних мотивів, виконана в результаті дослідження нових знахідок, підтвердила їх своєрідність. Так, уже на першому бронзовому дзеркалі (діаметр — 6,2 см, інв. № ДІМ—А—1521) є

зображення, що складалося з кіл (рис. 1, 1). Характер цього виробу, безперечно, свідчить про його сарматську належність та про використання сарматських знаків для орнаментаци дзеркал³. Наприклад, вказаний візерунок наслідував знаки у вигляді кілець⁴. До речі, останні були в сарматських племен не лише окремою тамгою. Факти свідчать про те, що одне або кілька кілець широко використовувалися як складові частини інших знаків⁵. Цей мотив мав вплив навіть на форму деяких емблем царів Боспору, ввійшовши як складовий елемент до верхньої іменної частини знаків царського типу. Така схема орнаменту спостерігається вперше.

Друге дзеркало з білого металу (діаметр — 6,2 см, інв. № ДІМ — А—4646) теж декороване оригінально, хоч має і спільні риси з першим (рис. 1, 2). Подібними у них є три рельєфні кола з одним центром на орнаментованій поверхні. На відміну від восьми повних кілець у попередньому випадку, це дзеркало між середнім та внутрішнім колами містить шість півкілець, що своїми краями спираються на середнє коло. У внутрішньому ж (найменшому) з'являються прямі лінії, які перетинаються у центрі. Весь цей орнаментальний мотив виконано рельєфом шириною 0,5—1 мм і висотою 0,2—1 мм.

Зображення у вигляді незімкнутих кіл у сарматського населення Північного Причорномор'я також відомі⁶. Вони використовувалися і як складові елементи різних тамгових знаків⁷. Те ж саме стосується перехрещених ліній, які виступають і окремо, і в поєднанні з іншими мотивами. Все це переконливо свідчить про те, що тут також орнаментальна схема має тамговий характер. Розвинулась вона з форм сарматських знаків Північного Причорномор'я і так само, як попередня, простежена вперше.

На відміну від перших двох дзеркал, де в основі знакового орнаменту лежить зображення або одних тільки кіл або кіл, півкілець і двох прямих ліній, на третьому бронзовому дзеркалі (діаметр 5 см, інв. № ДІМ—А—5582) спостерігається ще більше ускладнення візерунку: до кіл та перехрещених прямих приєднуються ще зображення своєрідних «триденс», чи «пташиних лапок» (як іменують їх деякі автори), а також мотив гамматичного знака досить зміненого вигляду⁸ (рис. 1, 3). Слід зазначити, що всі ці елементи розташовані не між найменшим і середнім колами (як у попередніх випадках), а між двома меншими і двома більшими. Отже, всіх кілець на поверхні дзеркала чотири.

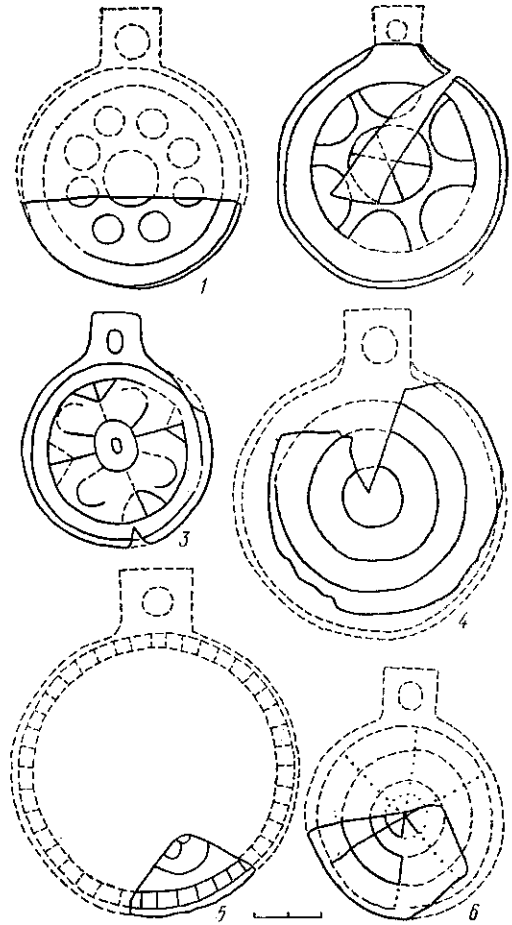

Рис. 1. Орнамент на сарматських дзеркалах-підвісках перших століть нашої ери.

Описаний орнамент виник під впливом сарматських знаків. Серед них, зокрема, часто наявний гамматичний знак у різноманітних варіантах⁹. Використовували сармати для зображення знаків і мотив «пташиних лапок»¹⁰. Сполучення в одній схемі вказаних орнаментальних особливостей трапляється і на сарматських дзеркалах-підвісках II—III ст. н. е., знайдених у Краснодоні, Ольвії, на Середньому Прикубанні і Нижньому Подніпров'ї, на території Неаполя Скіфського в Криму та

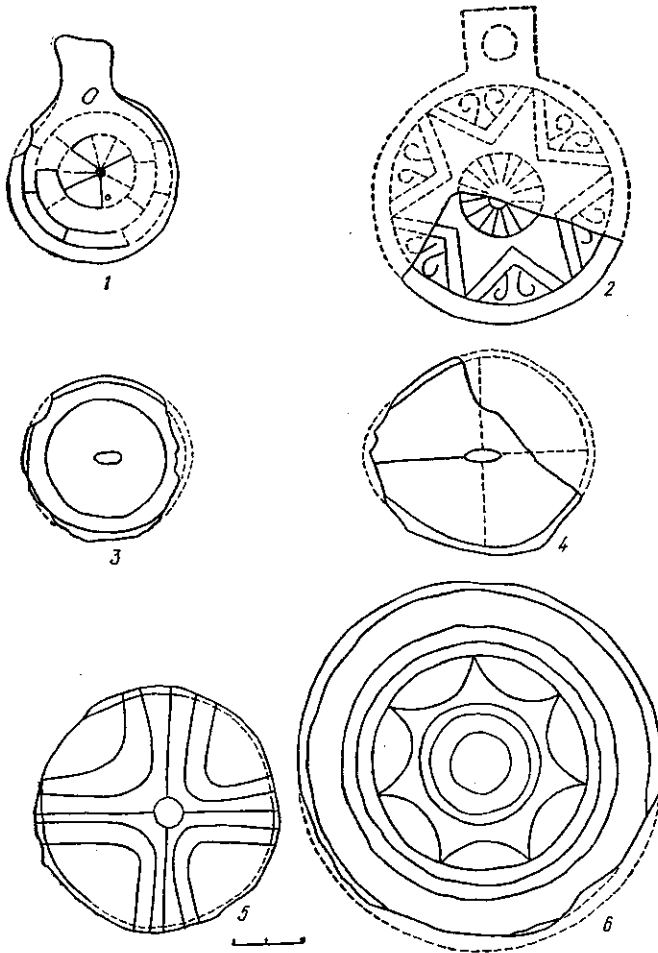

Рис. 2. Сарматські дзеркала-підвіски римського часу (1, 2) та кочовицькі дзеркала домонгольського періоду (3—6).

в інших місцях¹¹. На деяких з цих виробів розглянуті мотиви зображені окремо. Так, на бронзовому сарматському дзеркалі, знайденому на території Волгоградської області, тамговий орнамент являє собою поєднання солярного знака і «пташиних лапок». Так само прикрашені й екземпляри, виявлені на східній ділянці некрополя в Неаполі Скіфському та на Нижньому Подніпров'ї¹². Відомі випадки, коли наявний лише один мотив, наприклад гамматичного знака (дзеркала-підвіски II—III ст. н. е. з Краснодару, Криму і Нижнього Подніпров'я), або «пташиних лапок» (екземпляри з Танаїса та Ольвії)¹³.

В основі орнаменту четвертого дзеркала з білого металу (діаметр — 6,5 см, інв. № ДІМ—А—5089) — зображення чотирьох кіл (рис. 1, 4). Вище ми вже наводили приклади використання сарматами зна-

ків у вигляді одного або кількох кіл, а також виникнення більш складних форм з участю цього елемента, зокрема царських тамг. Це свідчить, що й орнамент дзеркала, про яке йдеться, походить від форм сарматських знаків і має тамговий характер. Такий варіант орнаментальної схеми теж досі не траплявся.

Хоч зображення на п'ятому дзеркалі з білого металу (діаметр 7 см, інв. № ДІМ—А—979) не пощастило відновити повністю, проте ясно, що й тут були кола з великою кількістю коротеньких прямих ліній, які розміщувались між ними і мали радіальну орієнтацію (рис. 1, 5). Аналогічний мотив двох кіл з численними радіальними відрізками, що був основою тамгового орнаменту і розміщувався по краях дзеркальної поверхні, вже відомий. Він є на знайденому в Поволжі сарматському дзеркалі-підвісці з петлеподібною ручкою¹⁴. Інший екземпляр такого типу виявлено поблизу Майкопа¹⁵. Що було в центрі дзеркала з Дніпропетровського музею, поки що визначити важко. Так, на згаданій знахідці з Поволжя в центрі зображено один знак, близький за своєю формою до прямокутника, а на майкопській — гамматичний знак, оточений трикутниками. На фрагменті описаного дзеркала з Дніпропетровського музею збереглося лише півкола, що було, можливо, частиною цілого кільця та сарматський знак північнопричорноморського походження¹⁶. Близький до нього за формою є на дзеркалі-підвісці з петлеподібною ручкою, знайденому на Північному Кавказі¹⁷. Отже, хоча рельєфний орнамент на фрагменті цього дзеркала і не реконструйований повністю, у нас не виникло сумніву в тому, що він теж розвинувся з сарматських знаків і має тамговий характер.

Шосте дзеркало з бронзи (діаметр — 5,6 см, інв. № ДІМ—А—18447) оздоблене візерунком з чотирьох кіл та трьох ліній, що перетинаються в центрі всіх кіл, утворюючи шість радіальних розташованих променів (рис. 1, 6). Серед сарматських знаків Північного Причорномор'я відомі такі, де обидва мотиви (кола і лінії) поєднані. Це, наприклад, знак, що складається з двох кілець, від центра яких розходяться шість променів. Він виявлений нами на знаменитій «писаній плиті» з Керчі, яка являє собою справжню енциклопедію сарматських знаків¹⁸. Зображення двох кілець та шести радіальних променів наводиться і в праці польського дослідника Б. Наделя¹⁹. Таким чином, цей орнамент тамгового характеру теж пов'язаний з сарматськими символами. Описаний варіант раніше не траплявся. Досі був відомий орнамент з двох кілець, між якими розміщувались радіальні промені. Їх налічувалось шість, як, зокрема, на знайденому в Поволжі сарматському дзеркалі-підвісці з петлеподібною ручкою²⁰, або вісім, наприклад, на двох бронзових дзеркалах з ручками того ж типу (знахідки з некрополя у Неаполі Скіфському)²¹.

Орнаментальна схема сьомого бронзового дзеркала (діаметр 4,5 см, інв. № ДІМ—А—5584) — це зображення трьох кіл, прямих променеподібних ліній, розташованих всередині найменшого кола, та відрізків прямих між найменшим і середнім, а також середнім та зовнішнім колами (рис. 2, 1). Описаний орнамент, як і в попередніх випадках, своїм походженням теж зобов'язаний сарматським знакам і засвідчений вперше. Раніше на подібних сарматських дзеркалах-підвісках II—III ст. н. е. з петлеподібною ручкою нам був відомий лише варіант, де відрізки радіальних прямих розташовані тільки в площині між найбільшим та середнім і середнім та найменшим колами. Площина в останньому не заповнювалась зовсім, причому між найбільшим і середнім колами було не шість, а чотирнадцять променів²².

Восьме дзеркало з білого металу (діаметр — 6,8 см, інв. № ДІМ—А—5861) має досить складну орнаментацию. Вона поєднує чотири мотиви: кола, радіальні, променеподібні лінії, незакінчені трикутники і знак, подібний до двох окремих завитків із загнутими назовні нижніми

кінцями (рис. 2; 2). В цій схемі також три кола. Між найменшим та середнім розміщені 16 променів довжиною 9 мм. Орнамент з незакінчених трикутників міститься поміж зовнішнім та середнім колами і складається з шести зображень, причому кожне повторюється двічі — всередині іншого (немовби дублює одне одного). Всі вони торкаються лише зовнішнього кола, утворюючи дві своєрідні шестикутні зірки. Останні шість зображень, що подібні, як ми вже зазначили, до двох окремих завитків з дуже загнутими назовні нижніми кінцями, розташовані по одному між зовнішньою «зіркою» та зовнішнім колом.

Звідки ж походить ця складна орнаментальна схема, яка сполучає в єдиній композиції чотири мотиви? З попереднього викладу відомо, що кола та радіальні промені чи лінії всередині кіл пов'язані із сарматськими знаками Північного Причорномор'я. До цього ж висновку привело нас і дослідження двох останніх орнаментальних мотивів. Про це свідчать такі факти. Серед сарматських знаків наявні і символи у вигляді трикутників²³. Дуже часто вони використовувались сарматами як складові частини інших знаків²⁴ і подібно до кіл знайшли свої відповідники в емблематиці царів Боспору. Зокрема, у верхній іменній частині царських знаків теж використано трикутник²⁵. Відомі у сарматів і незакінчені трикутники, що не мають третьої сторони²⁶ (тобто такі, як на дзеркалі з Дніпропетровського музею). Вони входили як складова частина до інших емблем²⁷. Використовували сармати для своїх тамг і зображення у вигляді двох завитків, нижні кінці яких були закруглені назовні. Так, на одній пряжці з Херсонського некрополя сарматський знак має два зображення, повністю аналогічні описаним завиткам на дзеркалі²⁸. Цей мотив, як складова частина, виступає дуже часто. В єдиній орнаментальній схемі, що розвинулась від форм сарматських знаків Північного Причорномор'я, такі мотиви простежуються вперше.

Дев'яте дзеркало з білого металу (діаметр 4,5 см, інв. № ДІМ—А—2446) характеризується зображенням двох кіл, що мають спільний центр (рис. 2, 3). Подібний орнамент наявний на одному з аналогічних кочівницьких дзеркал з петелькою в центрі, знайдених у Північному Причорномор'ї²⁹. С. О. Плетньова, досліджуючи ці матеріали, прийшла до висновку, що протягом VII—XIII ст. н. е. весь час відбувалося збільшення діаметрів дзеркал, зокрема, пізні половецькі уже мають іноді 10 см у діаметрі³⁰. Її висновок ґрунтується не тільки на власних спостереженнях, але й на результатах досліджень інших авторів. Діаметр згаданого дзеркала з петелькою у центрі менше 5 см, отже воно належить до ранніх типів цих виробів домонгольського періоду³¹.

Орнамент десятого дзеркала з білого металу (діаметр — 6,5 см, інв. № ДІМ—А—1512), виконаного рельєфом з допомогою ливарної форми (рис. 2, 4), — це зображення кола та двох прямих ліній, що перехрещуються у центрі під прямим кутом. Ширина рельєфу в тих місцях, де він не зруйнований окисленням, 2 мм. Висота — 0,1—0,3 мм. Подібне дзеркало з петелькою у центрі, орнаментоване двома колами зі спільним центром та чотирма радіальними відрізками у вигляді променів, було знайдено у похованнях раннього середньовіччя на території Угорщини³².

На одинадцятому дзеркалі з білого металу (діаметр — 7 см, інв. № ДІМ—А—1517) коло проходить по краю (рис. 2, 5). У нього вписано дві прямі, що утворюють чотири сектори. В кожному розташовано по два витягнуті півкола, накреслені так, що одне дублює інше. Кінцями своїми вони спираються на край дзеркала. Близькі орнаментальні схеми — з одним або трьома півколами всередині секторів відомі на дзеркалах з Північного Кавказу та ін.³³ Така комбінація мотивів на кочівницьких дзеркалах середньовіччя трапилась вперше.

В орнаменті дванадцятого дзеркала з білого металу (діаметр 10,5 см, інв. № ДІМ—А—1514) поєднуються чотири мотиви: кола, сім півкілець, семипроменева зірка та радіальні променеподібні відрізки (рис. 2, 6). Слід зазначити, що число «сім», як показали спостереження С. О. Плетнєвої, було дуже популярним серед кочівників Подоння VIII—IX ст. н. е.³⁴ На нашу думку, воно мало поширення і в більш ранній час серед сарматського населення, про що свідчить наявність дзеркал-підвісок з петлеподібною ручкою, де, крім кола, зображувались сім променів³⁵. Такої ж популярності набуло це число і в інших кочівницьких народів Східної Європи як у ранньому середньовіччі, так і в наступні століття. Це підтверджується знахідками дзеркал, орнаментованих або сімома променеподібними радіальними відрізками, розміщеними між колами³⁶, або ж семипроменевими зірками, теж зв'язаними з колами в єдиній орнаментальній схемі³⁷. Безперечно, вказане число мало символічне значення, але генетичні корені цього явища поки що не з'ясовані. Так, Г. А. Федоров-Давидов і О. С. Плетнєва вважають, що подібні мотиви у пізніший час походять від аланських та салтівських дзеркал³⁸. З певністю можна лише зазначити, що коріння цієї символіки сягають далеко глибше. Не спиняючись детально на зображеннях п'яти кіл і радіальних відрізків, відзначимо лише, що на кочівницьких дзеркалах різних часів трапляються в домонгольський період і варіанти з кількома колами та багатьма променями³⁹. Проте в такій комбінації орнаментальний мотив на цих виробках раніше не спостерігався.

Наприкінці слід підкреслити таку обставину. Розглядаючи орнаментальні схеми на сарматських дзеркалах II—III ст. н. е., ми досить детально зупинялись на походженні цих мотивів від сарматських знаків та на їх тамговому характері (рис. 1; 2, 1—2). В результаті повністю підтверджується наведене вище припущення про переростання цих знаків в орнамент як один з шляхів їх дальшого розвитку⁴⁰. Необхідно звернути увагу й на те, що у всіх описаних екземплярів є одна спільна риса: всі вони так чи інакше пов'язані з мотивами кола. І це, незважаючи на їх належність різним, хоч і кочовим, племенам та народам, яких відділяли у часі навіть сотні років.

Вище згадувалося про використання мотиву кіл у знаках царів Боспору (безперечно, під сарматським впливом). Це явище викликане тим, що ще за доби бронзи в уяві людей зображення кола нерозривно пов'язувалось з сонячним диском, сонцем — джерелом життя. Так само пояснюється і наявність в складі орнаментальних схем перехрещених ліній, променеподібних відрізків, зірок. Ці елементи теж з бронзового віку символізують сонце і його проміння⁴¹. З ним пов'язані й мотиви гамматичного знаку та багатьох променеподібних ліній, які сходяться в центрі кола⁴². Все це свідчить, що орнамент на дзеркалах поєднував у собі дві ідеї: чисто орнаментальну (декоративну) і магічну. З останньою пов'язані кругла форма дзеркала, що символізувала, очевидно, сонячний диск, та інші мотиви солярного характеру. Якій саме конкретній меті відповідала магічна ідея, з певністю визначити важко, хоч думки щодо призначення цих дзеркал висловлювались ще у 1914 р.⁴³

К. Ф. Смирнов підкреслював, що вже за сарматської доби розбивали металеве дзеркало і клали його поряд з померлим. У майбутньому цей обряд набув поширення. Дзеркало являло собою образ душі, яка немовби входила в нього після смерті власника. В. Б. Виноградов теж припускав, що у сарматів цей предмет туалету вважався сховищем для двійника господаря, і тому після смерті останнього потрібно було негайно розбити на шматки дзеркало, де містилася його душа⁴⁴.

Інші дослідники дотримуються думки, що, за уявленнями наших прадідів, такі дзеркала, покладені в могилу, продовжували оберігати

небіжчика від злих сил⁴⁵. До речі, про це свідчать знахідки дзеркала і в чоловічих похованнях. Якщо базуватися на фактах етнографії, то безперечним є висновок про охоронне значення символів сонця⁴⁶. Це переконує нас у тому, що і на дзеркалах вони відігравали таку ж роль.

¹ Ханенко Б. И. и Ханенко В. И. Древности Приднепровья, 1899, вып. 2, с. 24, табл. XV, № 240; Там же, 1900, вып. 3, с. 14, табл. XLII, № 344; Кшипович Т. Н. Танаис. М.—Л., 1949, с. 55—56; Анфимов Н. В. Древние племена Прикубанья. Краснодар, 1953, с. 66—67.

² Соломоник Э. И. Сарматские знаки Северного Причерноморья. К., 1959, с. 36.

³ Соломоник Э. И. Сарматские знаки..., с. 36; Соломоник Е. I. Нові пам'ятки з сарматськими знаками.— АП, 1962, т. 11, с. 167.

⁴ Соломоник Э. И. Сарматские знаки..., № 95; Драчук В. С. Рец. на кн.: Э. И. Соломоник. Сарматские знаки Северного Причерноморья.— СА, 1962, № 4, додаткова таблиця знаків Північного Причерномор'я, № 16; Jänichen H. Bildzeichen der königlichen Hobeit bei den iranischen Völkern. Bonn, 1956, Taf. 6; Taf. 8, Zeichn. 2; Taf. 11.

⁵ Соломоник Э. И. Сарматские знаки..., № 30, 60, 76—84, 86—87, 89—92, 97—99, 101—109, 112, 132, 233, 238; Соломоник Е. I. Нові пам'ятки..., с. 160, рис. 3—3а; с. 161, рис. 5—6, с. 163—165, рис. 10, 15—16; Драчук В. С. Про деякі спірні питання вивчення знаків власності Київської Русі.— СНП, т. 23. К., 1958, с. 168, рис. 3; Драчук В. С. Деякі пам'ятки із знаками на території України та Молдавії.— СПН, т. 24, 1961, с. 20, рис. 1—2 а, 22; рис. 4, 1—3; Драчук В. С. Вказ. рецензія, додаткова таблиця, № 10—12; Драчук В. С. Родові тамги на предметах побуту.— НТЕ, 1968, № 6, с. 41, рис. 1, 5—6; 43, рис. 8, 12; 44, рис. 11; Nadel V. Uwagi metodyczne o badaniach nad tzw. zagadkowymi znakami Północnego Nadczarnomorza z okresu antycznego.— Archeologia, 1962, 13, 1963, с. 180, 11, 6—7, 1, 6, 8, 10; Jänichen H. Вказ. праця, табл. 3, 4; рис. 2, табл. 6; табл. 10, 14.

⁶ Jänichen H. Вказ. праця, табл. 11.

⁷ Соломоник Э. И. Сарматские знаки..., № 63; 76; Драчук В. С. Про деякі спірні питання..., с. 168, рис. 3; Драчук В. С. Родові тамги..., с. 41, рис. 1, 5; с. 44, рис. 11; Jänichen H. Вказ. праця, табл. 11.

⁸ Соломоник Э. И. Сарматские знаки..., № 108.

⁹ Соломоник Э. И. Сарматские знаки..., № 166, 174; Соломоник Э. И. О тавренни скота в Северном Причерноморье.— История и археология древнего Крыма. К., 1956, с. 217, рис. 5; Соломоник Е. I. Нові пам'ятки..., с. 160, рис. 3; Драчук В. С. Вказ. рецензія, додаткова таблиця, № 8; Драчук В. С. Родові тамги..., с. 44, рис. 11.

¹⁰ Соломоник Э. И. Сарматские знаки..., загальна таблиця, № 60, 228; Соломоник Е. I. Нові пам'ятки..., с. 164, рис. 14; Драчук В. С. Родові тамги..., с. 144, рис. 11; Jänichen H. Вказ. праця, табл. 11, 14; Nadel V. Вказ. праця, с. 180, табл. II, № 8.

¹¹ Соломоник Э. И. Сарматские знаки..., с. 145—146, № 108—111; 146, № 112; 147, № 113; 114—116; Соломоник Е. I. Нові пам'ятки..., с. 167, рис. 20; Драчук В. С. Зеркало с загадочными знаками из Ольвии.— СА, 1971, № 1, с. 227—228, рис. 4; Драчук В. С. Написи на камені. К., 1971, с. 87.

¹² Соломоник Э. И. Сарматские знаки..., с. 147, № 117; 149, № 118—119; Соломоник Е. I. Нові пам'ятки..., с. 167, рис. 20.

¹³ Соломоник Э. И. Сарматские знаки..., с. 141, № 96; 114, № 105—106; 149, № 120—121.

¹⁴ Werner J. Beitrage zur Archäologie des Attila—Reiches. München, 1956, В. II, Taf. 44, 1.

¹⁵ Соломоник Э. И. Сарматские знаки..., с. 140, № 95; 142, рис. 19.

¹⁶ Соломоник Э. И. Сарматские знаки..., № 178; Соломоник Э. И. О тавренни скота..., с. 217, рис. 5; Драчук В. С. Про деякі спірні питання..., с. 168, рис. 3; Драчук В. С. Родові тамги..., с. 141, рис. 1; с. 144, рис. 11.

¹⁷ Werner J. Вказ. праця, табл. 44, № 3.

¹⁸ Драчук В. С. Вказ. рецензія, додаткова таблиця, № 10.

¹⁹ Nadel V. Uwagi metodyczne, с. 180, табл. 2, № 7.

²⁰ Werner J. Beitrage..., табл. 44, № 1.

²¹ Соломоник Э. И. Сарматские знаки..., с. 150, № 123.

²² Соломоник Е. I. Нові пам'ятки..., с. 167, рис. 20.

²³ Там же, с. 163, рис. 10; Jänichen H. Bildzeichen..., табл. 11—12, 14.

²⁴ Соломоник Э. И. Сарматские знаки..., № 23—36, 28, 29, 31—34, 83, 134—136, 138, 143—166; Соломоник Э. И. О тавренни скота..., с. 217, рис. 5; Соломоник Е. I. Нові пам'ятки..., с. 158, рис. 1; 159, рис. 2—2а; 160, рис. 3—3а; 161, рис. 5—6, 7а; 162, рис. 8—9; 163, рис. 10; Драчук В. С. Вказ. рецензія, додаткова таблиця, № 11; Драчук В. С. Родові тамги..., с. 41, рис. 5—6; 43, рис. 8—11; 144, рис. 11; 45, рис. 13—15; Jänichen H. Bildzeichen..., табл. 6, рис. 1—2; 7, табл. 9—14; Nadel V. Uwagi metodyczne..., с. 180, табл. II, 11, 14.

²⁵ Драчук В. С. До питання про взаємовідносини деяких тамгових систем..., с. 127; Драчук В. С. Вказ. рецензія, с. 255; Драчук В. С. Про царські знаки Боспора Кіммерійського..., с. 233, рис. 2; с. 234; Драчук В. С. Родові тамги..., с. 141, рис. 1; 45, рис. 13, 23; Соломоник Э. И. Сарматские знаки..., загальна таблиця, № 1—3; Соломоник Е. I.

Нові пам'ятки..., с. 160, рис. 3—3а; *Jänichen H. Bildzeichen...*, табл. I, рис. 1, 2; рис. 1; табл. 15—16, 18, рис. 2.

²⁶ *Nadel B. Uwagi metodyczne...*, с. 180, табл. II, рис. 2, 5.

²⁷ *Соломоник Э. И. Сарматские знаки...*, загальна таблиця, № 30, 63, 176; *Драчук В. С. Про деякі спірні питання...*, с. 168, рис. 3; *Драчук В. С. Деякі пам'ятки із знаками...*, с. 21, рис. 3; *Драчук В. С. Родові тамги...*, с. 43, рис. 7; *Jänichen H. Bildzeichen...*, табл. 11—13; *Nadel B. Uwagi metodyczne...*, с. 180, табл. III, рис. 5.

²⁸ *Драчук В. С. Вказ. рецензія, додаткова таблиця, № 17; Minns E. H. Scythians and Greeks. Cambridge, 1913, p. 507; Ebert M. Die frühmittelalterlichen Spangenhelme vom Valdenheimer Turus.—PZ. Band I, 1909, S. 71, рис. 5.*

²⁹ *Книпович Т. Н. Танаис, с. 57, рис. 15 а.*

³⁰ *Плетнева С. А. От кочевий к городам. М., 1967, с. 143.*

³¹ *Хазанов А. М. Генезис сарматских бронзовых зеркал.—СА, 1963, № 4; Хазанов А. М. Раннесредневековые зеркала Восточной Европы.—Сборник докладов на VI и VII Всесоюзных археологических студенческих конференциях. М., 1963, с. 84—94 та ін.*

³² *Hampel J. Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn, B. III. Braunschweig, 1905, Taf. 11, Zeichn. 3.*

³³ *Werner J. Beiträge...*, табл. 45, рис. 1; *Федоров-Давыдов Г. А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. М., 1966, с. 79, рис. 13 ж; с. 81.*

³⁴ *Плетнева С. А. От кочевий к городам, с. 175—177, рис. 49, 7.*

³⁵ *Werner J. Вказ. праця, табл. 44, рис. 2.*

³⁶ Там же, табл. 48, рис. 14.

³⁷ *Федоров-Давыдов Г. А. Вказ. праця, стор. 79, рис. 13 з; Вказ. праця, табл. 45, рис. 1; табл. 48, рис. 11.*

³⁸ *Федоров-Давыдов Г. А. Вказ. праця, с. 81, примітка 166; Плетнева С. А. От кочевий к городам, с. 143.*

³⁹ *Hampel J. Alterthümer...*, табл. 13, рис. 19; табл. 48, рис. 7—8; 12, рис. 2 в; 13, рис. 1; 44, рис. 8; 45, рис. 4.

⁴⁰ *Соломоник Э. И. Сарматские знаки...*, с. 46.

⁴¹ *Déchelette J. Le culte du soleil aux temps préhistoriques.—RA, 4, XIII. Paris, 1903, с. 314.*

⁴² *Происхождение креста. М., 1927, с. 4; Рыбаков Б. А. Космогония и мифология земледельцев энеолита.—СА, 1965, № 1; Фрезер Д. Золотая ветвь, 1928, вып. 4, с. 171.*

⁴³ *Frazer J. Taboo and the perils of the soul. London, 1914, p. 92—94.*

⁴⁴ *Смирнов К. Ф. Савроматы. М., 1964, с. 249; Виноградов В. Б. Тайны минувших времен. М., 1966, с. 96—97.*

⁴⁵ *Драчук В. С. Написи на камені...*, с. 89.

⁴⁶ *Даркевич В. П. Символы небесных светил в орнаменте древней Руси.—СА, 1960, № 4, с. 64.*

В. С. ДРАЧУК

Бронзовые зеркала из коллекции Днепропетровского государственного исторического музея

Резюме

Исследование новых орнаментальных мотивов на публикуемых сарматских зеркалах-подвесках первых веков нашей эры подтвердило вывод, что эти мотивы развивались из так называемых «загадочных знаков» Северного Причерноморья, принадлежавших в основном сарматам. Поскольку знаки были родовыми и личными тамгами, нет сомнений в том, что данный орнамент имел тамговый характер. Изучение его прояснило вопрос об эволюции сарматских знаков. Кроме того, исследование орнаментальных схем как на рассмотренных экземплярах из Днепропетровского музея, так и на более поздних зеркалах с петелькой в центре, принадлежавших кочевническому населению Южной Украины и других территорий Северного Причерноморья в домонгольский период, показало, что общим элементом здесь является мотив круга. Последний неразрывно связан с представлениями о солнечном диске, солнце, так же как и мотивы крестообразно размещенных линий, радиальных лучеподобных отрезков, звезд и др.

Все это приводит к выводу, что орнамент на зеркалах соединял в себе разные идеи: чистодекоративные и магические, связанные с круглой формой зеркала (видимо, тоже символизирующей солнечный круг) и с другими уномянутыми выше символами. Исходя из этнографических фактов, можно утверждать, что эти изображения имели охранное значение.